

Resume. On the material of the study of the psychological literature by the theoretical analysis of self consciousness of the person, in particular structural components. Were analyzed a variety of interpretations of the concepts related to the phenomenon of self-consciousness, "I", "I am concept", "I am image", "I am ideal", "self-identity", "I am system", "I am construct" etc. Considered by general theoretical approach to the study of the peculiarities of self-identity, which is defined in studies aimed at scientists study the structural components of identity, as a special feature of the age of formation of self-consciousness.

Key words: "self consciousness", "I am-concept", "I am image", "I am real", "I am perfect".

Література:

1. Агапов В. С. Суцностная характеристика Я-концепции / В. С. Агапов. – М. : МОСУ, МГСА, РПО, 2001. – 40 с.
2. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 424 с.
3. Джеймс У. Принципы психологи / У. Джеймс. – М. : Наука, 1993. – 423 с.
4. Иващенко А. В. Я-концепция личности в отечественной психологи / А. В. Иващенко, В. С. Агапов., И. В. Барышникова. – М. : МГСА, 2000. – 155 с.
5. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
7. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
8. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: Монография // К. Роджерс ; пер. с англ. О.Кондрашовой, Р. Кускаровой. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО – пресс, 1999. – 464с.
9. Рубинштейн С. Л. Самосознание личности и ее жизненный путь // Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1998. – С. 634-644.
10. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологи / И. И. Чеснокова – М. : Наука, 1977. – 144 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 531 с.

© 2014

О. В. Царькова (м. Мелітополь)

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПРОВИНИ, ЇЇ ФОРМ ТА ВИДІВ

Постановка проблеми. Вина є частиною соціального буття людини. Формування у суб'єкта здатності переживати провину обумовлено його включеністю в соціальну взаємодію. Саме тому в роботах психологів, які звертаються у своїх дослідженнях до даних феноменів, вказується на їх соціально-культурну зумовленість.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Почуття провини, згідно з дослідженнями, поряд з емпатією є моральною емоцією «вищого порядку». Досить довгий час почуття провини вивчалось лише в руслі психоаналізу і тільки кілька десятиліть тому стало предметом дослідження і в інших психологічних школах. Сьогодні поняття «почуття провини» розглядається зарубіжними вченими як соціальний феномен у рамках психоаналітичного, гуманістичного, екзистенціального і когнітивного підходів [1, с. 112; 4, с. 56; 10, с. 51-54].

Звернення вітчизняних психологів до феномену провини відбувається, як правило, в межах загальної теорії емоцій і почуттів, у теорії морального розвитку і виховання, в світлі вивчення соціальної адаптації, або в контексті дослідження самосвідомості і само відношення.

На базі культурологічних і антропологічних теорій формується уявлення про провину як про регулятивний механізм соціального контролю, що виник разом з появою соціальних норм, стандартів, ідеалів [2, с. 345]. Вперше зробив спробу створення комплексної теорії провини і сорому у вітчизняній психології К. Муздибаєв [12, с. 25]. Він включив дані феномени в загальний соціальний контекст. Ключовим моментом, що об'єднує всі точки зору на провину і сором, є те, що у них, в першу чергу, акцентується соціально-психологічна природа даних феноменів, їх зв'язок із соціальним становленням людини, з культурними та історичними феноменами і різними соціальними детермінантами.

Мета статті. Теоретичний аналіз поняття відчуття провини як психологічного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку зі сформованою в науковому світі тенденцією, ініційованої З. Фрейдом, науковці розглядали лише деструктивний аспект провини. З іншого боку, філософи-екзистенціалісти і їх послідовники, представники екзистенційно-гуманістичної психології, пов'язують феномен провини з поняттям Ідеалу, а отже, з прагненням людини до вдосконалення. Психологічне розуміння провини зводиться до переживання невдоволення собою, пов'язаного з виявленням людиною неузгодженості між власною поведінкою і прийнятими моральними нормами [10, с. 54].

У психології вина, як підкреслюють О. С. Васильєва та О. В. Короткова [2, с. 487], співвідноситься з наступним за негативною активністю періодом часу. Слідуючи поширеній у повсякденній мові штампу, вони називають провину почуттям, детермінованим потребою, локалізується на вищому рівні піраміди потреб (почуття в їх розумінні – це вища емоція). У той же час ці автори показують біологічні витоки провини: «Спостереження за невербальною поведінкою тварин і дітей показує, що вони також переживають емоції, схожі на моральні почуття високорозвиненої людини. Наприклад, тварина, коли бачить господаря притискає вуха, хвіст, скошує очі, опускає голову і намагається віддалитися. Аналогічно є і невербальна поведінка дітей, коли вони усвідомлюють, що своєю поведінкою ображають батьків. Більше того, дитина вже в ранньому віці демонструє здатність просити вибачення, каючись у скоєному» [10, с. 52]. Характерний щодо вивчення моральних почуттів дошкільників експеримент, описаний О. М. Леонтьєвим [7, с. 115]. Дитині пропонувалося дістати віддалений від нього предмет, не встаючи зі свого місця. Незважаючи на те, що дитина після відходу експериментатора порушувала це правило, встала зі свого місця, користуючись відсутністю спостереження за нею, вона не змогла згодом прийняти від експериментатора в нагороду за виконане завдання шоколадну цукерку. Цукерка, настільки бажана спочатку, виявилася гіркою: викликала сльози. Ці сльози дитини дошкільного віку свідчать про здібності маленької людини вже в такому віці переживати провину з приводу порушення прийнятого правила.

Д. Ангер розглядає провину як двокомпонентну емоцію [7, с. 412]. Перший компонент – вербальнооцінююча реакція людини («Я не повинен був робити цього!»), чи каяття. В її основі лежить негативне ставлення до себе, самозвинувачення, пов'язане з усвідомленням або вчиненого проступку, або порушення власних моральних принципів. Визнання своєї провини («неправильного» вчинку), неправоти або зради своїх переконань породжує другий компонент – вегетативно-вісцеральну реакцію з цілою гамою болісних і досить стійких переживань, що переслідують людину: докори сумління, жаль про скоєне, незручність (сором) перед тим, кого образив, страх втратити дорого людину і печаль з цього приводу. Щоправда, можливо й каяття без емоційної реакції, чисто формальне, зовнішнє, нещире, яке увійшло в звичку, або як розумовий висновок. Так, діти часто каються, але не виправляються.

В.А. Белік [1, с. 215] розглядає провину як чотирикомпонентне утворення. До неї входять: 1) емоційний компонент (переживання дисфоричного характеру – пригніченість, страждання, жаль і розкаяння тощо); 2) когнітивний компонент, який включає усвідомлення та аналіз вчинку, усвідомлення невідповідності «реального» й «ідеального»; 3) мотиваційний компонент: бажання виправити або змінити сформовану ситуацію або поведінку; 4) психосоматичний компонент, пов'язаний з неприємними фізичними відчуттями (головний біль, важкість у животі тощо).

Один з представників сучасного психоаналізу Д. Вайсс вважає, що провинна є міжособистісною за походженням і функціями і грає адаптивну роль у підтримці взаємин між людьми [7, с. 430]. Провина, зазначає Вайсс, може стати малоадаптивною, ірраціональною і патогенною, коли вона перебільшена і стримується, або коли вона неодноразово пов'язана з соромом.

З. Фрейд розглядав провину як моральний різновид тривоги, як «тривогу совісті» [8, с. 217]. Цієї ж точки зору дотримується й інший психоаналітик – Р. Мандлер [5, с. 52], який стверджує, що провинна і тривога – це різні назви одного й того ж явища. Провина, за цим автором, – це тривога щодо реального або уявного промаху. Переживання цієї різновиди тривоги запускає особливий захисний механізм, за допомогою якого людина намагається зменшити або нейтралізувати шкоду, заподіяну його помилковими діями.

Деякі західні психологи зазначають про тісний зв'язок провини зі страхом, а О. Маурер взагалі ототожнює провину зі страхом перед покаранням. Така позиція авторів пояснюється тим, що вони

дотримуються уявлень про генезис провини з позиції теорії навчання, де покарання (осуд) є основним фактором. Незважаючи на наявні відмінності, провини розглядається багатьма вченими психоаналітиками і практиками психотерапевтами як деструктивний психологічний феномен.

Деякі дослідники відзначають, що переживання провини, докори совісті самі по собі є покаранням для людини. Тому багатьом дослідникам більш правильним видається думка тих вчених, які вважають провину самостійним феноменом, що допомагають знижувати тривогу і уникати серйозних психічних розладів. З цих позицій провини відіграє позитивну роль.

Як відзначають дослідники, вина виконує три функції: 1) є моральним регулятором для підтримки норм просоціальної поведінки; 2) бере участь у формуванні самовідношення і 3) сприяє профілактиці психічних розладів. Однак успішне здійснення цих функцій можливе тільки в тому випадку, якщо рівень переживання провини буде у людини не надто великим, але і не занадто малим, тобто оптимальним. Адже іноді відчуття провини буває необґрунтованим і перебільшеним, завдаючи шкоду людині: викликає хронічну втому, фригідність, може навіть призвести до самогубства.

Ряд авторів показали, що для ефективного навчання провини більш підходять не методи фізичного покарання, а психологічні, орієнтовані на «любов» (при використанні їх батьками, які перебувають у психологічному контакті з дитиною). Саме страх втратити любов батьків найчастіше призводить до каяття, тривоги, тобто до переживання провини [1, с. 392]. Переживання провини підвищує готовність людини йти на поступки. Однак цього не спостерігається в тому випадку, якщо поступка передбачає безпосередню взаємодію з ображеною людиною. З іншого боку, як зазначає Б. Маєр, переживання провини може змусити людину бажати покарання. Дійсно, в деяких релігіях усвідомлення провини перед богом призводить до фізичного самокатування.

Очевидно, що переживання провини пов'язане з формуванням у людини моральних норм поведінки (совісті), з розвитком її як особистості, хоча деякі автори вважають, що це формування має під собою біологічну (генетичну) основу. Д. Осьюбел висунув три передумови розвитку емоції провини: 1) прийняття загальних моральних цінностей; 2) їх інтерналізація; 3) здатність до самокритики, розвинена настільки, щоб сприймати протиріччя між інтерналізованими цінностями та реальною поведінкою [7, с. 690]. Він передбачає існування загальнокультурних механізмів засвоєння провини, що пов'язано з однаковими взаємовідносинами між батьками і дитиною, необхідністю лише мінімуму навичок соціалізації дитини, що є в кожній культурі, і певною послідовністю етапів когнітивного і соціального розвитку. Передумовою виховання совісті і почуття провини є бажання батьків і всього суспільства виховати у підростаючого покоління почуття відповідальності.

Причиною для переживання провини можуть служити як учинені, так і недосконалі дії (бездіяльність), коли в даній ситуації вони були б доречні й необхідні. Встановлено, що переживання провини протікає в трьох вимірах: афективному, когнітивному і мотиваційному. Афективний, емоційний компонент включає хворобливе внутрішнє напруження, пов'язане із загрозою втрати самоповаги внаслідок шкідливих результатів свого вчинку. Якщо людина визнає себе винною, то вона буде відчувати спонукання виправити, компенсувати завдану шкоду. Це – мотиваційний компонент провини. Більш складним і найважливішим є когнітивний вимір провини. Насамперед людина повинна усвідомити шкідливі наслідки своєї поведінки. А це вимагає вміння робити каузальні висновки. Мінімальні когнітивні навички необхідні, наприклад, коли індивід завдав комусь фізичний збиток. В даній ситуації спостерігаються матеріальні наслідки вчинку. Однак безліч життєвих ситуацій диктують залучення більш складних когнітивних здібностей. Чимало труднощів, наприклад, виникає при встановленні провини за примусову дію, бездіяльність, за невтручання, за недоглядання, за відсутність співчуття і турботи про тих, хто в біді.

Саморегулююча функція провини в тому і полягає, що вона забезпечує суб'єкту інформацію про його поведінку. Як показують дослідження, усвідомлення провини сприяє не тільки коригуванню поведінки індивіда, воно допомагає зняти міжособистісне напруження, воно спонукає тих, хто провинилися здійснювати альтруїстичні дії. Вважається, що головною функцією провини є забезпечення соціальної конформності членів суспільства. Проте надмірна апеляція до почуття провини веде до психопатології особистості. Загострене переживання провини породжує у неї невротичні синдроми, знижує самооцінку і руйнує самообраз.

Позитивні функції провини для виживання культури безсумнівні. Але ціна такого виживання є теж чималою. Експериментальні дані свідчать, що провину відчують люди, які є часто стриманими за характером, скутими в діях [13, с. 345]. Спеціальні дослідження провини як риси особистості показали, що провинна значимо корелює з соромом, з низькою самоповагою, відсутністю стабільності в самообразі, тривожністю, депресією, ворожістю [6, с. 119]. Виявлена кореляція провини з потребою особистості у соціальної бажаності.

Як вже зазначалось, поняття провини більше опрацьовано в психоаналізі. З. Фрейд не дає визначення почуття провини. Для його опису він використовує поняття "тривога", а точніше поняття "соціальної тривоги" [9, с. 515]. Згідно з Фрейдом почуття провини виникає тільки при появі інстанції Понад-Я. Фрейд виділяє два рівні почуття провини: свідомий рівень – це саме емоція і несвідомий рівень – це тривога. З точки зору Фрейда, нормальне свідоме почуття провини являє собою лише складність в осмисленні правильності власного вчинку, воно ґрунтується на стані напруги між Я і Ідеалом-Я і висловлює осуд Я з боку своєї критичної складової. Неусвідомлене ж почуття провини буде так чи інакше, з точки зору Фрейда, пов'язане з невротичними розладами, і буде виникати тоді, коли існує напруга між Я і Понад-Я [8, с. 500]. Е.Хіггінс визначає почуття провини як сильну емоцію, яка може характеризуватись переживанням тривоги, неспокою, напруженням, заклопотаністю, загрозою, передчуттям небезпеки або біди [12, с. 11].

М. Хоффман у своїх дослідженнях показує, що вже в дошкільному віці почуття провини поряд з емпатією може вести до моральної поведінки [3, с. 423]. Схема є такою: проступок – індукція з боку батьків (апеляція до почуття провини) – сценарій поведінки, що визначається почуттям провини. Коли проступок здійснюється вперше, егоцентричні цілі є ще досить сильними, і почуття провини і емпатія можуть не впливати з достатньою силою. У міру повторення подібних ситуацій, когнітивного розвитку, а також включення в конфліктні ситуації однолітків, поведінка починає дедалі більшою мірою піддаватися впливу емпатії і почуття провини. Саме вплив однолітків є чинником, який змушує дитину враховувати точку зору і наміри іншого [4, с. 110].

Виділення форм провини локалізує і розмежовує межі порушення, масштаби збитку і суб'єктів відповідальності. Завдання конкретизації різних видів провини та їх систематизації вперше постало після Другої світової війни. Роздуми про проблеми провини обернулися на переосмислення людського та суспільного вибору. На основі аналізу провини німецького народу за породження фашизму, К. Ясперс виділив політичну, моральну, метафізичну, колективну та індивідуальну вину. Подальші дослідження проблем провини істотно розширили список її форм. Так, наприклад, філософсько-психологічні пошуки в області людської екзистенції призвели до формулювання екзистенціальної, онтологічної вини. Поява теорії атрибутів в соціальній психології сприяло вивченню замісної форми провини і дослідженню різних видів взаємообвинувачення [12, с. 32].

Політичну провину визначають як провину громадянина, який живе в даний час в даній державі за діяння цієї держави. Адже з зразків поведінки більшості громадян і складається той чи інший режим. Кожний громадянин бере участь у політиці хоча б своїм голосуванням. Значить він є відповідальним за політичні рішення своєї держави. Як тільки починається запекла політична боротьба, насильство і тортури заради досягнення групових цілей, політична провинна перетворюється на моральну та екзистенційну проблему. Суб'єктами політичної провини можуть виступати не тільки громадяни однієї держави, його політичні лідери, але також цілі країни і світове співтовариство.

Метафізична провинна є ірраціональною за своїм змістом і дифузною за способом визначення провини. Ідея метафізичної провини ґрунтується на соціальній ідентичності особистості, а не на дослідженні причинності [11, с. 221]. Вітчизняні інтелектуали виводять метафізичну провину тільки з соціальної тотожності та географічної належності людей. Джерелом метафізичної провини є відсутність абсолютної солідарності з людьми як такими.

Р. Мей виділив три форми екзистенційної провини [5, с. 54]. Людина володіє інтелектуальним, соціальним, емоційним і фізичним потенціалом для розвитку. Однак вона нехтує своїми можливостями і відмовляється від їх реалізації. Ця відмова призводить до появи почуття провини, екзистенціальної провини, пов'язаної з втратою можливостей.

Другий тип екзистенціальної провини викликається невдачами в міжособистісних стосунках. Людина завжди неповно розуміє і неповно задовольняє потреби навіть близької їй людини. Моральна

млявість, нечутливість, упередженість споруджують нездоланні бар'єри в міжособистісних стосунках і людина зазнає невдачу. Людина є частиною природи, а це дуже важлива сторона її екзистенції. Однак вона є віддаленою, відірваною від природи, що теж викликає екзистенціальну провину [13, с. 117]. Всі три форми екзистенціальної провини, згідно з трактуванням Р. Мея, породжуються негативною самооцінкою і нездатністю самоздійснитись.

Моральна провина виникає через порушення або нехтування моральними нормами і цінностями. В етиці моральна провина являє собою вид морального зла. У разі моральної провини головним суддею насамперед виступає сама людина, її совість. Саме усвідомлення моральної провини призводить до каяття. Каяття і є переживання внутрішнього болю за скоєні помилки. Але і совість може бути заглушеною, перекручена. Тоді людина втрачає здатність адекватного самоконтролю і вона не відчуває докорів сумління за свої аморальні вчинки. Крім того, межі і зміст совісті визначаються даною культурою. Так, авторитарна по природі совість обмежена послухом, соціальним пристосуванням, в той час як гуманістична за своєю природою совість не підпорядкована завданням соціального пристосування, для неї є важливішим утвердження цінності особистості.

Реальна провина виникає з оцінки свого вчинку в безпосередній ситуації. Реальність сприймається індивідом адекватно і він чітко усвідомлює вплив своєї провини на інших людей. Для переживання реальної провини характерно каяття, бажання спокутувати провину, прагнення відновити зіпсовані взаємостосунки [9, с. 312].

Невротична або патологічна провина має свої корені в глибокій підсвідомості. Вона детермінована минулою життєвою ситуацією, від якої людина ніяк не може звільнитися звичайним способом каяття. Людина, що переживає невротичну провину, неадекватно сприймає дійсність, нереалістично очікує відплати, збуджена внутрішньою напругою агресивність спрямовується на своє Я [13, с. 114].

Почуття провини, яке виникає слідом за проступком, називають реактивною провиною. Але людина може переживати провину заздалегідь, знаючи що вчинить неправильно. Таке відчуття називають попереджуючою провиною. При нормальних соціальних обставинах людина переживає провину за порушення нею норм моралі чи закону. Інші можуть звинувачувати її тільки за її власний вчинок. Проте бувають ситуації, коли людину звинувачують за проступки інших людей. Відомо, що тоталітарний режим піддавав переслідуванню родичів, колег, іноді просто знайомих обвинуваченої системою людини. Звинувачення невинних людей за вчинки інших називають замісною формою провини. У психології вивчалась також вина ворожості, яка виникає з внутрішніх переживань особистості, її тенденцій стримувати свою агресивність, ворожі імпульси.

Дослідники відзначають, що провина ворожості частіше присутня в асиметричних суспільствах, де формальне положення в соціальній структурі узаконює почуття зверхності і диктат, що, в свою чергу, виключає діалогічність у рольовому спілкуванні. У подібній асиметричній ситуації зазвичай той, хто стоїть вище є глухим і сліпим до думок і аргументів, до почуттів та інтересів нижчого. Асиметричне співвідношення характерне для примітивних суспільств, для феодальних відносин і тоталітарного режиму. Реципрокна культура, на відміну від асиметричної, підтримує партнерство, діалогічність, врахування взаємних інтересів, дотримання балансу. Реципрокна соціальна структура більш типова в демократичних суспільствах. Також описують форму провини, яка простягається за межі людської уяви, тому що вона породжується таким радикальним злом, яке неможливо порівнювати зі звичайними злочинами. Х. Арент назвала таку форму вини – нелюдської провиною [11, с. 227].

Висновки. Почуття провини є індикатором присвоєння моральних норм і правил, що впливає на їх дотримання. Значення і роль почуття провини у моральному розвитку особистості визнається багатьма дослідниками, однак, проблема функцій і ролі почуття провини в сучасній психології залишається недостатньо вивченою.

З точки зору практики, важливим є визначення провини як відображеного гніву (або обурення), який обертається більшою мірою проти себе, ніж спрямований на об'єкт гніву. Якщо гнів виражається безпосередньо, почуття провини зникає або зв'язується для людини з тим, що його безпосередньо викликало. Розуміння деяких елементів, що беруть участь у формуванні почуття провини, допомагає керувати почуттями, а також вербалізувати свої бажання, думки, здійснювати чіткий вибір і брати на себе відповідальність за свій вибір.

Резюме. В статье рассматривается феномен чувства вины и факторы ее детерминации. Проводится сравнительный анализ подходов к исследованию чувства вины личности в зарубежной и отечественной психологии. Проанализированы виды и структурные компоненты чувства вины.

Ключевые слова: чувство вины, структура чувства вины, функции чувства вины, моральные и этические составляющие вины, виды вины.

Resume. The article deals with the guilt phenomenon and factors of its determination. The comparative analysis of approaches to the investigation of the person's guilt in the foreign and domestic psychology is carried out. The types and structural components of guilt are analyzed.

Keywords: guilt, guilt structure, functions, functions of guilt, moral and ethical implications of guilt, the types of fault.

Література

1. Белик И. А. Чувство вины в связи с особенностями развития личности: Автореф., дис.канд. наук / И. А. Белик. – СПб. : 2006. – 450 с.
2. Васильева О. С. Особенности переживания вины в современном обществе / О.С. Васильева, Е. В. Короткова // Московский психотерапевтический журнал. – М., 2004. – № 1. – С. 48 – 73.
3. Дружиненко Д. А. Чувство вины как регулятор морального поведения у юношей – правонарушителей / Д. А. Дружиненко // Черные дыры в Российском законодательстве. – СПб., 2006. – № 4. – С. 423-428.
4. Дружиненко Д. А. Особенности переживания чувства вины подростками: дисс.... кандидата психологических наук: 19.00.13 / Д. А. Дружиненко. – М., 2007. – 263 с.
5. Иванова В. В. Эмоция вины как предпосылка формирования нравственного идеала правды / В. В. Иванова // Гуманитарные исследования: Межвуз. сб. науч. тр.: Ежегодник. – Омск, 2002. – Вып. 7. – С. 52-57.
6. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с.
7. Ильин Е. П. Эмоции и чувства: уч. пособие / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 749 с.
8. Кляйн М. Развитие в психоанализе: Пер. с англ. Д. В. Полтавец, С.Г. Дурас, И. А. Перелыгин; сост. и научн. ред. И. Ю. Романов / М. Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райвери, П. Хайманн – М. : Академический проект, 2001. – 540 с.
9. Лейблин В. М. Словарь справочник по психоанализу / В. М. Лейблин. – М. : АСТ, 2010. – 956 с.
10. Манхаева, О. М. Понятие «чувство вины» в психологии: перспективы исследования / О. М. Манхаева // Вестник Морского государственного университета. Серия гуманитарные науки. – Владивосток : Мор. гос. ун-т, 2010. – Вып. 44. – С. 51-54.
11. Манхаева О. М. Теоретико-эмпирическое обоснование феномена «чувство вины» с точки зрения развития личности / О. М. Манхаева // Образование и саморазвитие. – Казань : Изд-во «Центр инновационных технологий», 2010. – № 6 (22). – С. 221-227.
12. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда / К. Муздыбаев. – СПб. : С.-Петербург. фил. Ин-та социологии, 1995. – 39 с.
13. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М. : Прогресс. Универс, 1993. – 478 с.

© 2014

Е. В. Чёрный (г. Симферополь)

ВРЕМЯ КАК АТРИБУТ И РЕСУРС ЛИЧНОСТИ В ПРОСТРАНСТВЕ ПСИХОТЕРАПИИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КОНСУЛЬТИРОВАНИЯ

Постановка проблемы. Не вдаваясь в философские дискуссии о соотношении сознания и материи, духа и тела, констатируем тот факт, что бытие человека в мире материально, т.е., человек обладает телесностью, без которой не существует его сознание, психика в целом. Основными атрибутами материи являются время, пространство и движение. В центре внимания всех психотерапевтических направлений находится **движение** человека, как некой материально-духовной